
بررسی سند و متن حدیث «لولاک لما خلقت الافلاک»

احمد خالدی*

◀ چکیده:

روایت‌های بسیاری در نوشته‌های شیعه و سنی درباره آغاز و انگیزه آفرینش به دست خداوند گزارش شده است. در پاره‌ای از این روایت‌ها، انگیزه آفرینش را حضرت رسول ﷺ شناسانده‌اند. یکی از این گونه روایت‌ها، فرازی است چنان بلندآوازه که در دانش‌های گونه‌گون اسلامی و نوشته‌های پرشمار تفسیری، فقهی، کلامی، عرفانی و ادبی رخ نموده است: «لولاک لما خلقت الافلاک». با وجود همه این نوشته‌ها و گزارش‌ها، این فراز با این واژه‌ها از دهان فرخنده حضرت رسول ﷺ بیرون نیامده است. روایت‌های بسیاری با همین درون‌مایه و گاه با واژگانی همسان با این فراز، در منابع روایی شیعه و سنی گزارش شده که می‌توان گفت این فراز، در بی‌فرایند نقل به معنا در نوشته‌های اسلامی نمایان شده است. همچنین روشن می‌شود که پدیده جعل در ساخته شدن این حدیث، نقشی نداشته است و آنان که این سخن را حدیثی جعلی پنداشته، بر خطا رفته‌اند.

◀ **کلیدواژه‌ها:** لولاک لما خلقت الافلاک، بررسی سندی، بررسی متنی، نقل به معنا، جعل حدیث.

* استادیار دانشگاه علم و صنعت ایران / khaledi@iust.ac.ir

مقدمه

سخن درباره آغاز آفرینش و چگونگی این فرایند، سخنی تازه و نو نیست، بلکه «جامه کهنه‌ست ز بزاز نو». (مولوی، 1384ش، ص 845) در دانش‌های گوناگون اسلامی، به این پرسش که آفرینش از کجا و چگونه و چرا آغاز شد، پاسخ‌های بسیاری داده‌اند؛ یکی از نظرگاه کلامی سخن گفته و دیگری از دیدگاه روایی، یکی از منظر قرآن و دیگری از چشم‌انداز عرفان. به هر روی این پرسش، اندیشه اندیشه‌وران پرشماری را به خود سرگرم داشته است.

در برخی از روایت‌های اسلامی، آغاز آفرینش با پیدایی برخی از آفریده‌ها شناسانده شده است؛ از جمله حضرت رسول ﷺ (کلینی، 1363ش، ج 1، ص 442) نور ایشان (صدوق، 1379ش [الف]، ص 3/نایینی، 1424ق، ص 473 و 578) آب (کلینی، 1363ش، ج 8، ص 94/ابن حجر، بی‌تا، ج 6، ص 206) عقل (فیض، 1406ق، ج 26، ص 179/غزالی، بی‌تا، ج 1، ص 142؛ ج 8، ص 8) قلم (ابن حنبل، بی‌تا، ج 5، ص 317/ترمذی، 1403ق، ج 3، ص 311؛ ج 5، ص 96) حروف الفبا (صدوق، 1417ق، ص 404/همو، بی‌تا، ص 232) نور و ظلمت (عینی، بی‌تا، ج 15، ص 109/مجلسی، 1403ق، ج 54، ص 313) و بهشت برین (متقی هندی، 1409ق، ج 1، ص 55). بررسی این دسته روایات در این موضوع، خود پژوهشی جداگانه می‌طلبد.

اینک این پرسش پیش می‌آید که انگیزه خداوند از آفرینش چه بوده است؟ برخی بر پایه آیه «وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ» (ذاریات: 56)، انگیزه آفرینش را عبادت و پرستش خداوند دانسته‌اند و برخی «لیعبدون» را به «لیعرفون» تفسیر کرده (نایینی، 1424ق، ص 545/عینی، بی‌تا، ج 9، ص 25) که بنا بر این تفسیر، انگیزه آفرینش، شناخت و معرفت خداوند است و در این باره از روایت کنز مخفی¹ سود جسته‌اند. (سبزواری، بی‌تا، ج 2، ص 101/خمینی، 1418ق، ج 4، ص 386)

گنج مخفی بُد ز پُری چاک کرد خاک را تابان‌تر از افلاک کرد

گنج مخفی بُد ز پُری جوش کرد خاک را سلطانِ اطلس پوش کرد

(مولوی، 1380ش، 2862/1-2863)

برخی دیگر نیز بر پایه روایت‌هایی دیگر (مجلسی اول، 1414ق، ج 1، ص 161 و

ج 4، ص 178/ فخر رازی، 1410ق، ج 8، ص 183 و ج 25، ص 100) این انگیزه را از برای سود و بهره رسانیدن به آفریدگان می‌دانند.

ما بَری از پاک و ناپاکی همه از گران‌جانی و چالاکی همه
من نکردم امر تا سودی کنم بلک تا بر بندگان، جودی کنم
(مولوی، 1380ش، 1/1755-1756)

در یکی از این دست روایت‌ها، انگیزه آفرینش هستی، وجود حضرت رسول ﷺ خوانده شده است؛ سخنی چنان نامی و نامبردار که نویسندگان بی‌شماری آن را نگاشته و درباره آن بسیار خامه فرسوده‌اند. «لولاک لما خلقت الافلاک» حدیثی قدسی است (فیض، 1406ق، ج 1، ص 52) که در این جستار، در پی بررسی و سنجش آن در منابع سنی و شیعه برآمدیم.

چنان‌که گفتیم این سخن را نویسندگان فراوانی گزارش کرده و در نوشتارشان از آن بهره برده‌اند. در گام نخست پژوهش، اشاره‌ای به این منابع می‌کنیم تا ادعایمان درباره بلندآوازی این سخن، گراف و بی‌گواه نباشد.

الف. رخ‌نمایی این فراز در گستره نوشته‌های فقهی

چنان‌که روشن است، در این روایت از فقه یا احکام فقهی سخنی نیست و اگر آن را نوشته‌اند، برای استوارسازی سخنانشان در موضوعات گوناگون بوده است. محقق کرکی (د. 940ق)، ملااحمد نراقی (د. 1345ق) و مکارم شیرازی از این دسته فقیهان‌اند. (محقق کرکی، 1412ق، ج 3، ص 162/ نراقی، 1380ش، ج 3، ص 27/ مکارم شیرازی، 1422ق، ص 594)

ب. رخ‌نمایی این فراز در گستره نوشته‌های کلامی

از این فراز، بیشتر، دانشمندان کلام شیعه سود جسته‌اند. (حسینی میلانی، 1414ق، ج 11، ص 350 و ج 18، ص 162/ یزدی حائری، بی‌تا، ج 1، ص 119/ مسعودی، 1420ق، ص 43، 82، 98، 231، 237 و 395/ حسینی لواسانی، 1425ق، ج 1، ص 53، 36 و 492/ ج 2، ص 162 و 363/ تبریزی، 1422ق، ص 85، 91 و 163) از این روایت در راستای برتری و افضلیت حضرت رسول ﷺ و حضرت امیرالمؤمنین بر فرشتگان نیز بهره برده‌اند. (مجلسی، 1403ق، ج 26، ص 349؛ ج 36، ص 337)

ج. رخ‌نمایی این فراز در گستره نوشته‌های تفسیری

مفسران در تفسیر آیه‌هایی که به گونه‌ای در پیوند با حضرت رسول ﷺ است، به این روایت استناد کرده‌اند. در این باره نیز مفسران شیعه بسی بیشتر از مفسران سنی، به گزارش این روایت پرداخته‌اند. (کاشانی، 1333ش، ج 3، ص 113 و 207؛ ج 4، ص 123؛ ج 7، ص 304/ ملاصدرا، 1360ش، ص 110/ سبزواری، 1409ق، ج 5، ص 228/ حائری طاهری، 1337ش، ج 1، ص 116؛ ج 10، ص 269؛ ج 11، ص 130/ خمینی، 1418ق، ج 4، ص 386/ طباطبایی، بی تا، ج 10، ص 152/ صادقی، 1365ش، ج 30، ص 60/ عاملی، 1424ق [الف]، ج 1، ص 127/ مییسی، 1371ش، ج 1، ص 684؛ ج 5، ص 208؛ ج 7، ص 287؛ ج 10، ص 538/ آلوسی، 1415ق، ج 1، ص 54؛ ج 13، ص 281؛ ج 15، ص 219)

د. رخ‌نمایی این فراز در گستره سروده‌های پارسی

آنگاه که پارسی‌سرایان به کیش اسلام درآمدند، زبان پارسی با دو بازوی پرتوان نظم و نثر، به یاری گسترش معارف اسلامی شتاب کرد و از بن‌مایه‌های قرآنی و روایی در سروده‌های‌شان بهره‌ها برد. درباره سخن «لولاک لما خلقت الافلاک» نیز چنین شد و در بسیاری از سروده‌ها جای خود را باز نمود. (سنایی، 1359ش، ص 189/ همو، 1381ش، ص 118 و 428/ عطّار، 1382ش، ص 254/ سعدی، 1379ش، ص 205/ مولوی، 1384ش، ص 457، 509، 677، 822 و 1145/ همو، 1380ش، ص 1660/6-1661، 2102/6 و 2885-2881/6)

عطّار(د. 627ق) گوید:

هم رحمت عالمی ز ما ارسلناک	هم مایه آفرینشی از لولاک
حق کرده ندا به جانت ای گوهر پاک	لولاک لما خلقت الافلاک

(عطّار، 1375ش، ص 86)

مولوی(د. 672ق) در شرح این سخن می‌سراید:

عشق بشکافد فلک را صد شکاف	عشق لرزاند زمین را از گزاف
با محمد بود عشق پاک، جفت	بهر عشق او، خدا لولاک گفت
متهی در عشق چون بود او فرد	پس مر او را ز انبیا تخصیص کرد

گر نبودی بهر عشق پاک را کی وجودی دادمی افلاک را؟
(مولوی، 1380 ش، 2736_2739/5)

هـ رخ‌نمایی این فراز در گستره سروده‌های تازی

سروده‌های تازیان از دیرباز تاکنون در سپاس و ستایش از حضرت رسول ﷺ بسیار فراوان است (برای نمونه رک: حاجی خلیفه، بی‌تا، ج 1، ص 746، ج 2، ص 1070، 1175، 1327 و 1349) و از این روایت نیز استفاده کرده‌اند. (ابن ابی‌الحدید، بی‌تا، ص 112/ ابشهی، بی‌تا، ج 1، ص 375/ ابن شهر آشوب، 1376ق، ج 2، ص 29/ امینی، 1387ق، ج 4، ص 41 و 434، ج 6، ص 381، ج 7، ص 43/ صحاف و هلالی، 1408ق، ص 111)
حافظ برسی (د. ح 813ق) سروده است:

و لولاک لم تخلق الکائنات و لا بأن غرب و لا مشرق
(امینی، 1387ق، ج 7، ص 39)
لولاک ما خلق الزمان و لا بدت للعالمین مساجد و مصابح
(همان، ص 59)

و. رخ‌نمایی این فراز در گستره نوشته‌های عرفانی

عارفان به هنگام نگارش آموزه‌ها و اندوخته‌های صوفیانه خویش، به روایت‌های اسلامی نگاه ویژه‌ای داشته و اگر روایتی می‌یافتند که با دیدگاه‌هایشان در پیوند باشد، بسیار از آن سود می‌برده‌اند؛ یکی از آن روایت‌ها، روایت «لولاک» است که در بحث «انسان کامل» در عرفان، بیشترین کاربرد را داشته است. پژوهشگری می‌نویسد: «يجب أن يعلم أن الكتب الفلسفية یعنی الحکمة المتعالیة والصحف العرفانیة کُلّها شرح لأمثال هذا الحدیث.» (آملی، 1428ق، ج 2، ص 423 پانوشت محقق، شماره 219) از این رو، این روایت در کتاب‌های عرفانی، فراوان آمده است. (کاشانی، 1385 ش، ص 78/ نخشبی، 1369 ش، ص 83/ رازی، 1383 ش، ص 37/ مولوی، 1360 ش، ص 46، 105 و 203/ عبّادی، 1368 ش، ص 62/ سهروردی، 1374 ش، ص 109/ خوارزمی، 1364 ش، ج 1، ص 68/ جامی، 1381 ش، ص 62/ قیصری، 1375 ش، ص 352/ شاه نعمت‌الله ولی، 1357 ش، ج 4، ص 28، 52، 133 و 342)

گفتنی است در برخی منابع عرفانی چنین آمده است: «لولاک لما خلقت الکون

[الکونین]». (عین‌الفضات، 1341ش، ص 43، 180 و 265/ بقلی، 1387ش، ص 139، 598، 669 و 734/ سمعانی، 1368ش، ص 248 و 409/ فرغانی، 1379ش، ص 666 و 729/ ابروح، 1384ش، ص 55)

در منابع و کتاب‌هایی که نامشان گذشت، برای استناد سخنشان با روایات نبوی یا شرح این حدیث، این حدیث را واگویه کرده‌اند. با این حال در هیچ‌کدام از این منابع، به طور کامل به سند و متن آن نپرداخته و در بیشتر موارد، تنها گزارشگر این روایت بوده‌اند. از این روی جای یک پژوهش فراگیر و کامل خالی می‌نمود.

1. منابع روایی «لولاک لما خلقت الافلاک»

شگفت است فرازی به این پرآوازی، در منابع حدیثی سنی - تا آنجا که جستیم - یافت نشد. قاوقچی (د. 1305ق) می‌نویسد: «لم یرد بهذا اللفظ.» (قاوقچی، 1415ق، ص 154) از این رو در کتاب‌هایی که درباره روایت‌های ساختگی نگاشته شده، این فراز را آورده‌اند.

زمان دقیق ورود این فراز در منابع را نمی‌توان گمانه زد، ولی - تا آنجا که برسیدم - نخستین کسی که این فراز را در این گونه کتاب‌ها گزارش کرده، صغانی (د. 650ق) است و آن را «موضوع» خوانده. (صغانی، 1405ق، ج 1، ص 52)

پس از او، فتنی (د. 986ق)، قاری (د. 1014ق)، عجلونی (د. 1162ق)، شوکانی (د. 1250ق)، لکنوی (د. 1304ق)، قاوقچی و از هم‌روزگارانمان، حلبی و ازهری و البانی آن را گزارش کرده و همگی، آن را سخنی بر بسته به حضرت رسول ﷺ دانسته‌اند. (فتنی، بی تا، ص 86/ قاری، 1406ق، ص 288/ همو، بی تا، ج 1، ص 149/ عجلونی، 1408ق، ج 2، ص 164/ شوکانی، 1406ق، ص 346/ لکنوی، 1989م، ج 1، ص 44/ قاوقچی، 1415ق، ص 154/ حلبی، 1419ق، ج 8، ص 367/ ازهری، 1406ق، ص 162/ البانی، 1430ق، ج 4، ص 1782/ همو، 1417ق، ج 1، ص 448)

در منابع شیعی نیز تا آنجا که جست‌وجو کردم، تنها این فراز در بخشی از روایتی که ابوالحسن بکری² در کتاب *الانوار* از حضرت امیر علیه السلام بدون بیان سند گزارش کرده، آمده است؛ پس از آنکه خداوند، نور حضرت رسول صلی الله علیه و آله را بیافرید، به او نگریست و گفت: «یا عبدی أنت المراد والمرید، وأنت خیرتی من خلقتی، وعزتی وجلالی لولاک ما خلقت الأفلاک.» (مجلسی، 1403ق، ج 54، ص 198-199؛ ج 15، ص 28/ نمازی

شاهرودی، 1419ق، ج 3، ص 166-167/ هاشمی خویی، 1360ش، ج 1، ص 385) در منابع دیگر نیز بدون گزارش سندی، تنها «لولاک لما خلقت الافلاک» را آورده‌اند. (مجلسی، 1403ق، ج 16، ص 406، ج 71، ص 116/ مدنی شیرازی، 1415ق، ج 1، ص 364/ نقوی قاینی، بی‌تا، ج 1، ص 417، 417، 424، ج 2، ص 79 و 95؛ ج 3، ص 6؛ ج 4، ص 272 و 554؛ ج 6، ص 361) شگفت است که مجلسی اول (د. 1070ق) این فراز را متواتر خوانده است. (مجلسی اول، 1414ق، ج 2، ص 326؛ ج 3، ص 522؛ ج 8، ص 673) چنان‌که روشن است، این روایت در منابع اولیه و معتبر شیعه وارد نشده است. آیا امکان دارد که این روایت در زمان محدثان متقدم وجود داشته باشد، ولی در منابع گزارشی از آن نیامده باشد؟ این روایت در قرن دهم در کتاب‌های اسلامی رخ نمود، پیش از این تاریخ چرا کسی به واگویی این روایت نکوشیده است؟ اینک این سخن بدین ناموری و پرآوازی که حتی برخی متواترش دانسته‌اند، از کجا به منابع اسلامی وارد شده است؟ آیا چنان‌که از برخی منابع گزارش کردیم، این سخن حدیثی جعلی است یا اینکه این سخن داستانی دیگر دارد؟

2. فرایند پیدایی «لولاک لما خلقت الافلاک»

گفتنی است در منابع روایی شیعه و سنی، روایت‌هایی آمده که گویا این سخن برگرفته از آن‌هاست؛ به زبان حدیث پژوهان در گزارش روایت، نقل به معنا روی داده است.

2.1. گفتاری در نقل به معنا

نقل به معنای حدیث از موضوعاتی است که در تاریخ نشر و گسترش حدیث، بسیار تأثیرگذار بوده است و «جواز این امر احتیاج به ورود نص و دلیل روایی نداشته، بدهت عقل، حکم به جواز بلکه رجحان آن می‌نماید.» (مدیرشانه‌چی، 1388ش، ص 152) اما نقل به معنای حدیث برای هرکس روا نیست، و در صورتی جایز است که «ناقل به قواعد زبان عرب و لغات و مدالیل الفاظ، کاملاً آشنا و عارف باشد؛ زیرا چنان‌که می‌دانیم، لغت عرب بسیار وسیع و خصوصیات و قواعد زبان در تغییر معانی کاملاً ذی‌دخل است.» (همان، ص 155)

بیشتر اهل سنت نیز نقل به معنا را جایز دانسته و تعداد اندکی آن را ناروا خوانده‌اند. (نک: ابوریه، 1428ق، ص 77)

2.2. روایت‌های شیعی با این درون‌مایه

شیخ صدوق (د. 381ق) با سند کامل از حضرت امیر علیه السلام روایت کرده است: «... یا علی لولا نحن ما خلق الله آدم ولا حواء ولا الجنة ولا النار ولا السماء ولا الأرض.» (صدوق، 1385ق، ج 1، ص 5/ همو، 1404ق، ج 1، ص 237/ همو، 1405ق، ص 254-255) برخی نیز به گزارش این روایت از وی پرداخته‌اند. (بحرانی، 1411ق، ج 1، ص 9-10؛ ج 2، ص 398/ مجلسی، 1403ق، ج 18، ص 354؛ ج 26، ص 335؛ ج 57، ص 303/ هاشمی خویی، 1360ش، ج 6، ص 400/ نمازی شاهرودی، 1419ق، ج 3، ص 167)

شیخ مفید (د. 413ق) مرفوعاً از محمد بن حنیفه از حضرت امیر علیه السلام آورده است: «... لولانا لم یخلق الله الجنة ولا النار ولا الأنبياء ولا الملائكة.» (مجلسی، 1403ق، ج 26، ص 349) همین روایت با سند کامل نیز گزارش شده است. (همان، ج 36، ص 337/ قبانجی، 1421ق، ج 9، ص 25/ بحرانی، بی‌تا، ج 1، ص 46 و 211/ خزاز، 1401ق، ص 157-158)

وی روایت مرفوع دیگری از انس بن مالک نیز بیان کرده که در بخشی از آن، خطاب به حضرت رسول صلی الله علیه و آله و سلم و اهل بیتشان آمده است: «...ولولاکم ما خلقت الدنيا ولا الآخرة ولا الجنة ولا النار.» (دیلمی، 1415ق، ج 2، ص 416/ مجلسی، 1403ق، ج 36، ص 302/ خزاز، 1401ق، ص 72/ کورانی عاملی، 1430ق، ج 3، ص 433؛ ج 2، ص 189) در روایت‌های اسلامی، فرازهای دیگری نیز با این درون‌مایه گزارش شده است:

- «ولولاهما ما خلقت خلقی.» (صدوق، 1385ق، ج 1، ص 174/ همو، 1379ق [ب]، ص 351/ شهید اول، 1407ق، ص 71/ حرعاملی، 1380ش، ص 473)
- «ولولاهما ما خلقتکما.» (صدوق، 1379ق [ب]، ص 109/ حلی، 1424ق، ص 280/ حرعاملی، 1380ش، ص 501/ بحرانی، بی‌تا، ج 4، ص 188)
- «ولولاه ما خلق الله عزوجل شیئاً مما خلق.» (بحرانی، 1414ق، ج 2، ص 163/ مجلسی، 1403ق، ج 17، ص 317/ هاشمی خویی، 1360ش، ج 12، ص 102)
- «یا آدم لولا هولاء ما خلقتک، یا آدم لولا هولاء ما خلقت الجنة و النار.» (شامی، بی‌تا، ص 762/ بحرانی، بی‌تا، ج 1، ص 32)
- «لولا عبدان ارید او اخلقهما فی دار الدنيا ما خلقتک.» (حرعاملی، 1380ش،

ص 538 و 574/ بحرانی، بی تا، ج 1، ص 32، 107؛ ج 3، ص 60، ج 6، ص 60/ مرعشی، بی تا، ج 4، ص 221؛ ج 15، ص 179)

• «لولاک ... ما خلقت الجنة و لا النار و لا المکان و لا الارض و لا السماء و لا الملائکة». (بحرانی، 1414ق، ج 1، ص 15/ مجلسی، 1403ق، ج 25، ص 19)

با توجه به آنچه گفته آمد، سخن مجلسی اول درباره این تواتر روشن می شود. از این رو، احساسی (د. 1241ق) درباره اش می نویسد: «مستفیض بل متواتر معنی لایختلف فی معناه احد من المسلمین». (احساسی، 1430ق، ج 1، ص 222)

درون مایه این فراز با قرآن و سنت همخوانی (خویی، بی تا، ج 5، ص 377) و با حقیقت و واقعیت، هم پوشانی دارد. (عاملی، 1424ق [ب]، ج 3، ص 29؛ ج 7، ص 81؛ ج 13، ص 20)

چنان که پیش تر اشاره شد، از این روایت در دانش های گونه گون اسلامی، از جمله کلام و تفسیر استفاده شده است؛ درستی این روایت از نظر شیعه در بحث هایی از این دست می تواند راهگشا و پاسخی شایسته باشد برای پرسش هایی از شناخت هستی، پیدایی هستی، انگیزه آفرینش و... و شاید از همه مهم تر و ارزشمندتر، نشان دادن راهی برای ایجاد پیوند استواری با آفریدگار و توسل به خداوند با وساطت پیامبر ﷺ.

3.2. روایت های سنی با این درون مایه

طبرانی (د. 360ق) با سند کامل از عمر بن خطاب روایت می کند آنگاه که آدم عليه السلام از کرده خویش پشیمان شد، از خداوند آمرزش خواست و نام حضرت رسول صلی الله علیه و آله را بر زبان راند، خدای تعالی او را گفت: «ولولا هو یا آدم ما خلقتک». (طبرانی، 1415ق، ج 6، ص 313-314/ همو، بی تا، ج 2، ص 82-83)

ابن حبان (د. 369ق) نیز با سندی کامل از ابن عباس آورده است: «فلولا محمد ما خلقت آدم ولولا محمد ما خلقت الجنة ولولا محمد ما خلقت النار». (ابن حبان، 1412ق، ج 3، ص 287)

حاکم (د. 405ق) با سندی که خود، صحیح الاسناد می داندش، از عمر بن خطاب در روایتی شبیه به طبرانی آورده است: «ولولا محمد ما خلقتک». (حاکم نیشابوری، بی تا، ج 2، ص 615)

گفتنی است ابن تیمیه (د. 728ق) سند این روایت را - روایت حاکم از عمر بن خطاب - نادرست می‌شمارد. (ابن تیمیه، بی‌تا، ج 1، ص 254) سبکی (د. 756ق) بر ابن تیمیه خرده می‌گیرد، زیرا او از روایت ابن عباس و درستی یا سستی آن که حاکم روایتش کرده، سخنی نمی‌گوید. وی می‌نویسد: «و الحدیث المذكور لم یقف علیه ابن تیمیه، بهذا الاسناد و لا بلغه أن الحاکم صححه... ثم ادعی ابن تیمیه أنه کذب و اطال الکلام فی ذلك جداً بما لا حاصل تحته بالوهم و التخرص و لو بلغه أن الحاکم صححه لما قال ذلك و نحن نقول قد اعتمدنا فی تصحیحه علی الحاکم؛ ابن تیمیه از حدیث پیش گفته با این اسناد آگاهی نداشته و از اینکه حاکم این روایت را صحیح دانسته، بی‌خبر بوده است... از این رو ابن تیمیه، دروغ بودن این روایت را ادعا کرده و سخن را در این باره به درازا کشانده با آنچه سودی جز پریشان‌گویی و افترا زنی ندارد؛ بی‌شک اگر صحیح خواندن این روایت توسط حاکم به وی می‌رسید، چنین نمی‌گفت. دیدگاه ما این است: بر صحیح خواندن این روایت توسط حاکم اعتماد داریم (پس این روایت نزد ما نیز صحیح است).» (سبکی، 1315ق، ص 121)

حاکم در روایتی دیگر از ابن عباس که آن را نیز صحیح الاسناد می‌خواند، آورده است: «فلولا محمد ما خلقت آدم ولولا محمد ما خلقت الجنة و النار.» (حاکم نیشابوری، بی‌تا، ج 2، ص 615) برخی حدیث‌نگاران این روایت را از حاکم ذکر کرده‌اند. (مقریزی، 1420ق، ج 3، ص 187/ حصنی دمشقی، 1418ق، ص 138/ صالحی شامی، 1414ق، ج 1، ص 85؛ ج 12، ص 403/ حلبی، 1400ق، ج 1، ص 354-355)

امینی (د. 1392ق) دربارهٔ سند و متن این روایت می‌نویسد: «وأقرّ صحته السبکی فی شفاء السقام (ص 120) والسمهودی فی وفاء الوفاء³ (ص 419) والقسطلانی فی المواهب اللدنیة⁴ والزرقانی فی شرحه⁵ (ج 1، ص 44) والعزّامی فی فرقان القرآن⁶ (ص 117).» (امینی، 1387ق، ج 5، ص 435/ نیز ر.ک: صالحی شامی، 1414ق، ج 1، ص 74)

بیهقی (د. 458ق) نیز روایتی همانند حاکم گزارش کرده، ولی آن را ضعیف می‌پندارد. (بیهقی، 1405ق، ج 5، ص 489)

دیلمی (د. 509ق) نیز مرفوعاً از ابن عباس روایت کرده: «يقول الله عزوجل وعزتي وجلالی لولاک ما خلقت الجنة و لولاک ما خلقت الدنيا.» (دیلمی، 1406ق، ج 5، ص 227)

ابن عساکر (د. 571ق) نیز روایت بیهقی را بیان کرده است. (ابن عساکر، 1415ق، ج 7، ص 436-437) وی در بخشی از روایت دیگری که از سلمان نقل شده، چنین گزارش کرده است: «ولولاک یا محمد ما خلقت الدنیا». (همان، ج 3، ص 518)

ابن جوزی (د. 597ق) روایت سلمان را ساختگی می‌داند. (ابن جوزی، 1386ق، ج 1، ص 289-290) ذهبی (د. 748ق) سیوطی (د. 911ق) و کنانی (د. 963ق) نیز به پیروی از ابن جوزی و بیان دیدگاه او، این روایت را نادرست دانسته‌اند. (ذهبی، 1415ق، ص 77/ همو، 1382ق، ج 2، ص 504/ سیوطی، بی تا، ج 1، ص 271/ کنانی، 1401ق، ج 1، ص 325)

ابن کثیر (د. 774ق) نیز روایت بیهقی را نقل کرده (ابن کثیر، 1408ق، ج 1، ص 91؛ ج 2، ص 393؛ ج 6، ص 316) و سیوطی نیز به گزارش این روایت‌ها پرداخته است. (سیوطی، 1320ق، ج 1، ص 6-7؛ ج 2، ص 193/ نیز ر.ک: قندوزی، 1416ق، ج 3، ص 378)

غماری درباره درون‌مایه این چنین روایت‌هایی می‌نویسد: «و معناه صحیح کما قال ابن تیمیة فی مجموعه الفتاوی. ⁷ و لی فیہ جزء سمیته "ابطال قول الافلاک فی حدیث لولاک ما خلقت الافلاک" ⁸». (غماری، بی تا، ص 55-56)

3. نتیجه‌گیری

- نقل به معنا چه از آسیب‌های حدیثی باشد چه نباشد، امری است که رخ داده و شاید رخ دادن آن با توجه به منع تدوین حدیث و دیگر زمینه‌ها، گریزناپذیر می‌نموده است. هر چند برای ناقل به معنا شرایطی برشمرده‌اند (ر.ک: ابوریه، 1428ق، ص 177/ حسینی جلالی، 1418ق، ص 516-518)، شاید در برخی روایت‌های نقل به معنا شده، چنین شرایطی در ناقل نباشد. اما به گمان نگارنده، نقل به معنای صورت گرفته از این دست روایت‌ها، پذیرفتنی و درست است.

- روایت‌های شیعی در این زمینه، هم در منابع دست اول و معتبر گزارش شده و هم اینکه در بسیاری از دیگر روایت‌ها، به این درون‌مایه (لولاک لما خلقت الافلاک) اشاره شده است؛ آنچنان‌که آن را متواتر معنوی خوانده و پذیرفتنی دانسته‌اند.

- گرچه برخی از اهل سنت، بر پاره‌ای از روایت‌ها با این درون‌مایه خرده گرفته‌اند، بسیاری کسان که این روایت‌ها را پذیرفتنی دانسته و از سند و متنتشان دفاع کرده‌اند. مشکل ابن تیمیة ⁹ و البانی و کسانی از این دست، این است که در پیش‌فرض آنان،

توسل جستن به خدا با نام یا وسیله‌ای دیگر، نارواست. (ر.ک: ابن تیمیه، بی تا، ج 1، ص 140-143/ البانی، 1417ق، ج 1، ص 89-98) در برخی از این روایت‌ها، حضرت آدم علیه السلام با نام حضرت رسول صلی الله علیه و آله به خداوند توسل می‌جوید و آمرزش می‌خواهد. از این رو، آن را بر نمی‌تابند و با ستردن صورت مسئله و نادرست خواندن روایت، آهنگ استوارسازی باور خویش را دارند.

پی‌نوشت‌ها:

1. درباره این روایت ر.ک: رستگار، 1384ش، ص 109-126.
2. احمد بن عبدالله بن محمد بکری (د. 953ق)، استاد شهید ثانی و نویسنده کتاب الانوار فی مولد النبی المختار. (قمی، بی تا، ج 1، ص 47/ نمازی شاهرودی، 1412ق، ج 1، ص 355/ آقابزرگ تهرانی، 1403ق، ج 21، ص 102-103)
3. نورالدین ابوالحسن علی بن عبدالله سمهودی (د. 911ق)؛ نام کتابش *وفاء الوفا بأخبار دار المصطفی* است. (ر.ک: الیان سرکیس، 1410ق، ج 1، ص 1053/ زرکلی، 1980م، ج 4، ص 307)
4. احمد بن محمد قسطلانی (د. 923ق) از شارحان برجسته صحیح بخاری است با شرحی به نام *ارشاد الساری. المواهب اللدنیة فی المنح المحمدیة* از نوشته‌های اوست. (حاجی خلیفه، بی تا، ج 1، ص 552/ زرکلی، 1980م، ج 1، ص 232)
5. محمد بن عبدالباقی زرقانی (د. 1122ق)؛ وی کتاب قسطلانی را شرح کرده است: *شرح المواهب اللدنیة*. (زرکلی، 1980م، ج 6، ص 184)
6. سلامة قضاعی عزامی شافعی (د. 1376ق)؛ نام کتابش *فرقان القرآن بین صفات الخالق و صفات الاکوان* است. (محمدعلی، 1430ق، ص 69)
7. ر.ک: ابن تیمیه، بی تا، ج 2، ص 150.
8. سوگمندانه هر چه در جست‌وجوی این کتاب کوشیدم، آن را نیافتم؛ حتی در سایت‌های اینترنتی نیز اثری از آن نبود.
9. ابن تیمیه کتابی ویژه این موضوع نگاشته و در آن، به بیان باورهای خود و رد کردن دیگر دیدگاه‌ها پرداخته است: ابن تیمیه، احمد، *قاعدة جلیلة فی التوسل و الوسيلة*، بیروت: دار الکتب العلمیه، بی تا.

منابع

1. آقابزرگ تهرانی، الذریعة، ج 3، بیروت: دار الاضواء، 1403ق.
2. آلوسی، شهاب‌الدین، *روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم*، تحقیق علی عبدالباری عطیة، ج 1، بیروت: دار الکتب العلمیه، 1415ق.

3. آملی، سید حیدر، تفسیر المحيط الاعظم، تحقیق سید محسن موسوی تبریزی، چ 4، قم: مؤسسه فرهنگی و نشر نور علی نور، 1428ق.
4. ابشهی، شهاب‌الدین، المستطرف فی کل فن مستظرف، بی‌جا: دار و مکتبه الهلال، بی‌تا.
5. ابن ابی الحدید، عزالدین، الروضة المختارة، بیروت: مؤسسة الأعلمی للمطبوعات، بی‌تا.
6. ابن تیمیه، احمد، مجموعة الفتاوی، بی‌جا: چاپ عبدالرحمن بن قاسم، بی‌تا.
7. ابن جوزی، عبدالرحمن، کتاب الموضوعات، تحقیق عبدالرحمن محمدعثمان، چ 1، مدینه: المکتبه السلفية، 1386ق.
8. ابن حبان، عبدالله، طبقات المحادثین باصبهان، تحقیق عبدالغفور عبدالحق بلوشی، چ 2، بیروت: مؤسسه الرساله، 1412ق.
9. ابن حجر، شهاب‌الدین، فتح الباری، چ 2، بیروت: دارالمعرفه، بی‌تا.
10. ابن حنبل، احمد، المسند، بیروت: دار صادر، بی‌تا.
11. ابن شهر آشوب، محمد، مناقب آل ابی طالب، تحقیق لجنة من أساتذة النجف الأشرف، نجف: المکتبه الحیدریه، 1376ق.
12. ابن عساکر، علی، تاریخ مدینه دمشق، تحقیق علی شیری، بیروت: دار الفکر، 1415ق.
13. ابن کثیر، اسماعیل، البدايه والنهاية، تحقیق علی شیری، چ 1، بیروت: دار إحياء التراث العربی، 1408ق.
14. ابو روح، لطف‌الله، حالات و سخنان ابوسعید ابوالخیر، تصحیح محمدرضا شفیعی کدکنی، چ 6، تهران: سخن، 1384ش.
15. ابوریثه، محمود، اضواء علی السنة المحمدیه، چ 2، قم: مؤسسه دار الکتاب العربی، 1428ق.
16. احسائی، احمد، جوامع الكلم، بصره: مطبعة الغدير، 1430ق.
17. ازهری، محمد بشیر، تحذیر المسلمین من الاحادیث الموضوعه علی سید المرسلین، تحقیق فواز احمد زمزلی، چ 1، بیروت: دار الکتاب العربی، 1406ق.
18. امینی، عبدالحسین، الغدير، چ 4، بیروت: دار الکتاب العربی، 1387ق.
19. البانی، محمد، سلسله الاحادیث الضعیفه و اثرها السیء فی الامه، چ 1، ریاض: مکتبه المعارف، 1417ق.
20. _____، سلسله الاحادیث الضعیفه و الموضوعه، چ 1، ریاض: مکتبه المعارف، 1430ق.
21. البان سرکیس، یوسف، معجم المطبوعات العربیه، قم: مکتبه آیت‌الله المرعشی النجفی، 1410ق.
22. بحرانی، سیدهاشم، حلیه الابرار، تحقیق غلامرضا مولانا بروجردی، چ 1، قم: مؤسسه المعارف الاسلامیه، 1411ق.
23. _____، غایه المرام و حجة الخصام، تحقیق سید علی عاشور، بی‌جا: بی‌نا، بی‌تا.
24. بقلی، روزبهان، مکاشفات صوفیان (شطحیات)، ترجمه و شرح قاسم میرآخوری، چ 1، تهران: شفیعی، 1387ش.

25. بیهقی، احمد، دلائل النبوة، تحقیق عبدالمعطی قلعجی، چ 1، بیروت: دار الکتب العلمیة، 1405ق.
26. تبریزی، میرزا جواد، الانوار الالهیة، چ 1، بی جا: دار الصدیقة (ع)، 1422ق.
27. ترمذی، محمد، السنن، تحقیق عبدالرحمن محمد عثمان، چ 2، بیروت: دار الفکر، 1403ق.
28. جامی، عبدالرحمن، نقد النصوص فی شرح نقش النصوص، تصحیح ویلیام چیتیک، چ 2، تهران، مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران، 1381ش.
29. حائری طاهری، میر سید علی، تفسیر مقتضیات الدرر، تهران: دار الکتب الاسلامیة، 1337ش.
30. حاجی خلیفه، مصطفی، کشف الظنون، بیروت: دار إحياء التراث العربی، بی تا.
31. حاکم نیشابوری، ابو عبدالله، المستدرک، اشراف یوسف عبدالرحمن مرعشلی، بیروت: دار المعرفه، بی تا.
32. حر عاملی، محمد، الجواهر السنیة، ترجمه زین العابدین خلخالی، چ 2، تهران: دهقان، 1380ش.
33. حسینی جلالی، سید محمدرضا، تدوین السنة الشریفة، چ 2، بی جا: مرکز النشر التابع لمکتب الاعلام الاسلامی، 1418ق.
34. حسینی لواسانی، سید حسین، نور الافهام، تحقیق ابراهیم لواسانی، چ 1، قم: مؤسسه النشر الاسلامی التابعة لجماعة المدرسین، 1425ق.
35. حسینی میلانی، سید علی، نفحات الازهار، چ 1، بی جا: مؤلف، 1414ق.
36. حصنی دمشقی، ابوبکر، دفع الشبه عن الرسول (ﷺ)، تحقیق لجنة من العلماء، چ 2، قاهره: دار إحياء الكتاب العربی، 1418ق.
37. حلبی، علی حسن، ابراهیم طه و حمدی محمد مراد، موسوعة الاحادیث و الآثار الضعیفة و الموضوعة، چ 1، ریاض: مکتبه المعارف، 1419ق.
38. حلبی، علی، السیره الحلبیة، بیروت: دار المعرفه، 1400ق.
39. حلی، حسن، المحتصر، تحقیق سید علی اشرف، بی جا: المکتبه الحیدریة، 1424ق.
40. خزاز، ابوالقاسم، کفایة الاثر، تحقیق سید عبداللطیف حسینی، قم: بیدار، 1401ق.
41. خمینی، سید مصطفی، تفسیر القرآن الکریم، چ 1، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار الامام الخمینی، 1418ق.
42. خواریزمی، حسین، شرح فصوص الحکم، تصحیح نجیب مایل هروی، چ 1، تهران: مولی، 1364ش.
43. خوبی، سید ابوالقاسم، صراط النجاة، تعلیق میرزا تبریزی، بی جا: بی نا، بی تا.
44. دیلمی، حسن، ارشاد القلوب، چ 2، قم: انتشارات الشریف الرضی، 1415ق.
45. دیلمی، شیرویه، الفردوس بمأثور الخطاب، تحقیق سعید بن بسیونی زغلول، چ 1، بیروت: دار الکتب العلمیة، 1406ق.
46. ذهبی، شمس الدین، ترتیب الموضوعات، تحقیق کمال بن بسیونی زغلول، چ 1، بیروت: دار الکتب العلمیة، 1415ق.

47. _____، میزان الاعتدال، تحقیق علی محمد بجاوی، چ 1، بیروت: دار المعرفه، 1382ق.
48. رازی، نجم‌الدین، مرصاد العباد، به اهتمام محمدامین ریاحی، چ 10، تهران: علمی و فرهنگی، 1383ش.
49. رستگار، پرویز، «پژوهشی در سند و متن حدیث کنز مخفی»، مطالعات عرفانی، شماره 2، زمستان 1384ش.
50. زرکلی، خیرالدین، الاعلام، چ 5، بیروت: دارالعلم للملایین، 1980م.
51. سبزواری، سید عبدالاعلی، مواهب الرحمن، چ 2، بیروت: مؤسسه اهل بیت (علیهم‌السلام)، 1409ق.
52. _____، شرح الاسماء الحسنی، قم: منشورات مکتبه بصیرتی، بی‌تا.
53. سبکی، تقی‌الدین، شفاء السقام، چ 1، حیدرآباد دکن: الدائرة المعارف النظامیه، 1315ق.
54. سعدی، مصلح، کلیات، تصحیح محمدعلی فروغی، چ 11، تهران: امیرکبیر، 1379ش.
55. سمعانی، شهاب‌الدین، روح الارواح فی شرح اسماء الملک الفتاح، تصحیح نجیب مایل هروی، چ 1، تهران: علمی و فرهنگی، 1368ش.
56. سنایی، مجدود، حدیقه الحقیقه، تصحیح سید محمدتقی مدرس رضوی، تهران: دانشگاه تهران، 1359ش.
57. _____، دیوان، به اهتمام پرویز بابایی، چ 1، تهران: آزادمهر، 1381ش.
58. سهروردی، شهاب‌الدین، عوارف المعارف، ترجمه ابومنصور اصفهانی، به اهتمام قاسم انصاری، چ 2، تهران: علمی و فرهنگی، 1374ش.
59. سیوطی، جلال‌الدین، اللثالی المصنوعه فی الاحادیث الموضوعه، بیروت: دار المعرفه، بی‌تا.
60. _____، کفایه الطالب اللیب فی خصائص الحیب، بی‌جا: دار کتاب العربی، 1320ق.
61. شامی، یوسف بن حاتم، الدر النظیم، قم: مؤسسه النشر الاسلامی التابعه لجماعه المدرسین، بی‌تا.
62. شاه نعمت‌الله ولی، رساله‌های شاه نعمت‌الله ولی، به سعی جواد نوربخش، چ 2، تهران: خانقاه نعمت‌اللهی، 1357ش.
63. شوکانی، محمد، الفوائد المجموعه فی الاحادیث الموضوعه، تحقیق محمد عبدالرحمن عوض، چ 1، بیروت: دار کتاب العربی، 1406ق.
64. شهید اول، محمد بن مکی، الاربعون حدیثاً، قم: مؤسسه الامام المهدي (علیه‌السلام)، 1407ق.
65. صادقی، محمد، الفرقان فی تفسیر القرآن بالقرآن، چ 2، قم: انتشارات فرهنگ اسلامی، 1365ش.
66. صالحی شامی، محمد، سبل الهدی و الرشاد، تحقیق عادل احمد عبدالموجود و علی محمد معوض، چ 1، بیروت: دارالکتب العلمیه، 1414ق.
67. صحاف، علی و جعفر هلالی، «من التراث الادبی المنسی فی الاحساء»، مجله تراثنا، العدد الثاني، السنه الثالثه، ربیع الثاني 1408ق.
68. صدوق، محمد، الاعتقادات فی دین الامامیه، ترجمه: سید محمدعلی بن سید محمد حسنی، چ 3،

تهران: علمیه اسلامی، 1379 ش [الف].

69. _____، الامالی، تحقیق قسم الدراسات الاسلامیه، ج 1، قم: مؤسسه البعثه، 1417ق.
70. _____، التوحید، تحقیق سید هاشم حسینی تهرانی، قم: مؤسسه النشر الاسلامی التابعه لجماعة المدرسين، بی تا.
71. _____، علل الشرائع، تحقیق سید محمدصادق بحر العلوم، نجف: منشورات المكتبة الحیدریه و مطبعتها، 1385ق.
72. _____، عیون اخبار الرضا علیه السلام، تحقیق حسین اعلمی، بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات، 1404ق.
73. _____، کمال الدین و تمام النعمه، تحقیق علی اکبر غفاری، قم: مؤسسه النشر الاسلامی التابعه لجماعة المدرسين، 1405ق.
74. _____، معانی الاخبار، تحقیق علی اکبر غفاری، قم: مؤسسه النشر الاسلامی التابعه لجماعة المدرسين، 1379ق [ب].
75. صفانی، حسن بن محمد، الموضوعات، تحقیق نجم عبدالرحمن خلف، ج 2، دمشق: دار المأمون للتراث، 1405ق.
76. طباطبایی، سید محمدحسین، المیزان، قم: مؤسسه النشر الاسلامی التابعه لجماعة المدرسين، بی تا.
77. طبرانی، سلیمان، المعجم الاوسط، بی جا: تحقیق و نشر دار الحرمین، 1415ق.
78. _____، المعجم الصغیر، بیروت: دار الکتب العلمیه، بی تا.
79. عاملی، سید جعفر مرتضی، تفسیر سوره هل اتی، ج 1، بیروت: مرکز الاسلامی للدراسات، 1424ق [الف].
80. _____، مختصر مفید، ج 1، بیروت: مرکز الاسلامی للدراسات، 1424ق [ب].
81. عبّادی، قطب الدین، صوفی نامه، تصحیح غلامحسین یوسفی، ج 2، تهران: علمی و فرهنگی، 1368ش.
82. عجلونی، اسماعیل، کشف الخفاء، ج 3، بیروت: دار الکتب العلمیه، 1408ق.
83. عطار، فریدالدین، دیوان، به سعی پروین قائمی، ج 1، تهران: پیمان، 1382ش.
84. _____، مختارنامه، تصحیح محمدرضا شفیعی کدکنی، ج 2، تهران: سخن، 1375ش.
85. عین القضات همدانی، تمهیدات، تصحیح عقیق عسیران، ج 1، تهران: دانشگاه تهران، 1341ش.
86. عینی، بدرالدین، عمده القاری فی شرح البخاری، بیروت: دار احیاء التراث العربی، بی تا.
87. غزالی، ابوحامد، احیاء علوم الدین، بیروت: دار الکتب العربی، بی تا.
88. غماری، عبدالعزیز، التهانی فی التعقیب علی موضوعات الصغانی، قاهره: دار الانصار، بی تا.
89. فتنی، محمدطاهر، تذکره الموضوعات، بی جا: بی تا، بی تا.
90. فخر رازی، محمد، التفسیر الکبیر، بیروت: دار الفکر، 1410ق.

91. فرغانی، سعیدالدین، مشارق الدراری، تصحیح سید جلال‌الدین آشتیانی، چ 1، قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمی قم، 1379 ش.
92. فیض، ملامحسن، الوافی، چ 1، اصفهان: مکتبه الامام امیرالمؤمنین علی علیه السلام العامة، 1406 ق.
93. قاری، ملاعلی، الاسرار المرفوعة فی الاخبار الموضوعه، تحقیق محمد لطفی صباغ، چ 2، بیروت: المکتب الاسلامی، 1406 ق.
94. _____، المصنوع فی معرفة الحدیث الموضوع، تحقیق عبدالفتاح ابوغلدة، حلب: مکتبه المطبوعات الاسلامیه، بی تا.
95. قاوقچی، محمد، اللؤلؤ المرصوع فیما لا اصل له او بأصله موضوع، تحقیق فواز احمد زمرلی، چ 1، بیروت: دار البشائر الاسلامیه، 1415 ق.
96. قبانجی، سید حسن، مسند الامام علی علیه السلام، تحقیق طاهر سلامی، چ 1، بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات، 1421 ق.
97. قمی، شیخ عباس، کنی و الالقاب، تهران: مکتبه الصدر، بی تا.
98. قندوزی حنفی، سلیمان، ینابیع الموده لذوی القربی، تحقیق سید علی جمال اشرف حسینی، چ 1، بی جا: دار الاسوه، 1416 ق.
99. قیصری، محمد، شرح فصوص الحکم، تحقیق سید جلال‌الدین آشتیانی، چ 1، تهران: علمی و فرهنگی، 1375 ش.
100. کاشانی، عزالدین، مصباح الهدایه و مفتاح الکفایه، تصحیح عفت کرباسی، محمدرضا برزگر خالقی، چ 2، تهران: زوار، 1385 ش.
101. کاشانی، ملا فتح الله، منهج الصادقین فی الزام المخالفین، بی جا: محمدحسن علمی، 1333 ش.
102. کلینی، محمد، الکافی، تحقیق علی اکبر غفاری، چ 5، تهران: دار الکتب الاسلامیه، 1363 ش.
103. کنانی، علی، تنزیه الشریعه المرفوعة عن الاخبار الموضوعه، تحقیق عبدالوهاب عبداللطیف و عبدالله محمد صدیق، چ 2، بیروت: دار الکتب العلمیه، 1401 ق.
104. کورانی عاملی، علی، جواهر التاریخ، چ 1، بی جا: دار الهدی، 1430 ق.
105. لکنوی، عبدالحی، الآثار المرفوعة فی الاخبار الموضوعه، تحقیق محمد بسیونی زغلول، بغداد: مکتبه الشرق الجدیده، 1989 م.
106. متقی هندی، علاءالدین، کنز العمال، تحقیق بکری حیانی و صفوة السقا، بیروت: مؤسسه الرساله، 1409 ق.
107. مجلسی اول، محمدتقی، لوامع صاحبقرانی، چ 2، قم: کتابفروشی اسماعیلیان، 1414 ق.
108. مجلسی، محمدباقر، بحار الانوار، چ 3، بیروت: مؤسسه الوفاء، 1403 ق.
109. محقق کرکی، علی، رسائل کرکی، تحقیق محمد حسون، چ 1، قم: مؤسسه النشر الاسلامی التابعه

- لجماعة المدرسين، 1412ق.
110. محمد علی، عبدالله، معجم المؤلفات الاسلامية في الرد على الفرقة الوهابية، چ 1، بی جا: دار الصديقة الشهيدة، 1430ق.
111. مدنی شیرازی، سید علی خان، رياض السالكين في شرح صحيفة سيد الساجدين عليه السلام، تحقيق سيد محسن حسيني اميني، چ 4، قم: مؤسسة النشر الاسلامي التابعة لجماعة المدرسين، 1415ق.
112. مدیرشانه چي، کاظم، علم الحديث، چ 22، قم: دفتر انتشارات اسلامي وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، 1388ش.
113. مسعودی، محمدفاضل، الاسرار الفاطمية، تحقيق عادل علوی، چ 2، قم: مؤسسة الزائر في الروضة المقدسة لفاطمة المعصومة عليها السلام، 1420ق.
114. مقریزی، تقی الدین، إمتاع الأسماع، تحقيق محمد عبدالحميد نميسي، چ 1، بیروت: دار الكتب العلمية، 1420ق.
115. مکارم شیرازی، ناصر، بحوث فقهية مهمة، چ 1، قم: مدرسة الامام علی بن ابی طالب، 1422ق.
116. ملاصدرا، محمد، اسرار الآيات، تحقيق محمد خواجوی، بی جا: انجمن اسلامي حکمت و فلسفه ایران، 1360ش.
117. مولوی، جلال الدین، فيه مافيه، تصحيح بديع الزمان فروزانفر، چ 4، تهران: امیرکبیر، 1360ش.
118. _____، کلیات شمس تبریز، تصحيح بديع الزمان فروزانفر، چ 1، تهران: شقایق، 1384ش.
119. _____، مثنوی معنوی، تصحيح قوام الدین خرمشاهی، چ 5، تهران: دوستان، 1380ش.
120. میبدی، رشیدالدین، كشف الاسرار و علة الابرار، تحقيق علی اصغر حکمت، چ 5، تهران: امیرکبیر، 1371ش.
121. نایینی، محمد، الحاشية على اصول الكافي، تحقيق محمد حسين درايتي، چ 1، قم: دار الحديث، 1424ق.
122. نخشبی، ضیاء الدین، سلك السلوك، تصحيح غلامعلی آریا، چ 1، تهران: زوار، 1369ش.
123. نراقی، ملا احمد، رسائل و مسائل، به سعی رضا استادی، چ 1، بی جا: کنگره بزرگداشت ملامهدی و ملا احمد نراقی، 1380ش.
124. نقوی قاینی، محمد تقی، مفتاح السعادة في شرح نهج البلاغه، بی جا: مؤلف، بی تا.
125. نمازی شاهرودی، علی، مستدرکات علم رجال الحديث، چ 1، تهران: ابن المؤلف، 1412ق.
126. _____، مستدرک سفینه البحار، تحقيق حسن بن علی نمازی، قم: مؤسسة النشر الاسلامي التابعة لجماعة المدرسين، 1418ق. (از جلد سوم تا دهم به سال 1419ق چاپ شده است.)
127. هاشمی خویی، حبیب الله، منهاج البراعة في شرح نهج البلاغه، تحقيق سيد ابراهيم میانجی، چ 4، تهران: بنیاد فرهنگ امام المهدی عليه السلام، 1360ش.
128. یزدی حائری، علی، الزام الناصب في اثبات الحجة الغائب، تحقيق سيد علی عاشور، بی جا: بی نا، بی تا.